

Stručni rad

Marko DRAGIĆ (Split)

mdragic@ffst.hr

VRIJEDNA MONOGRAFIJA O CRNOGORSKOJ MITOLOGIJI

Adnan Čirgić, *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*,
Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, 267 str.*

Dekan Fakulteta za crnogorski jezik i književnost prof. dr sc. Adnan Čirgić vodeći je stručnjak za crnogorski jezik. Pored jezikoslovnih studija i monografija Čirgić se bavi i proučavanjem crnogorske kulturne baštine. O tome svjedoči i Čirgićeva potonja monografija u kojoj piše o natprirodnim bićima u tradicijskoj kulturi Crnogoraca. U opširnom „Uvodu“ autor navodi kako većina knjiga iz etnologije, folkloristike, mitologije, usmene književnosti i sličnih znanstvenih oblasti u crnogorskom okruženju nosi nacionalni predznak. Autor nadalje navodi da bi se knjige o temama iz daleke prošlosti u nekim slučajevima mogle zvati štokavskim, u nekim južnoslavenskim, u nekim balkanskim, a nerijetko i paneuropskim. Pri tome Čirgić ističe da nema opravdanja crnogorsku etnologiju promatrati u okviru srpskoga korpusa. Stoga je namjera knjige prikazati crnogorske tradicionalne predstave o natprirodnim bićima ne tretirajući ih kao tipično crnogorske već kao predstave koje su bile prisutne i u crnogorskoj tradiciji. „Terenski je rad za ovu problematiku gotovo jalov u potpunosti – jedno zbog toga što izvornih informatora na terenu gotovo da i nema, drugo zbog toga što je novi način života odagnao stara vjerovanja, naročito potonjih decenija“, piše autor (str. 7). U prošlosti se u Crnoj Gori nije sistematski prikupljala etnografska građa o natprirodnim bićima. Bizantijski pisac Prokopije u 6. stoljeću navodi da su stari Slaveni posebno slavili vrhovnoga boga, gospodara gromova i da su njemu žrtvovali goveda. U bugarskim povijesnim izvorima spominju se Svarog i Dažbog koji bi mogao odgovarati srpskoj tradiciji o Dabogu. Građa iz Crne Gore, uglavnom se nalazi uzgredno u monografijama koncem 19. i početkom 20. stoljeća. Autori tih monografija uglavnom su bili samouki i priučeni, ali bez njihovih djela malo bi se što znalo

* Zbog propozicija časopisa *Narodna umjetnost: časopis za etnologiju i folkloristiku* prikaz je dvostruko manjega obujma objavljen u *Narodnoj umjetnosti* 57 (1). Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2020, str. 265–267.

o crnogorskoj tradicijskoj kulturi, navodi Čirgić. Rijetki su primjeri koji su karakteristični samo za Crnu Goru. Jedan od tih primjera je o strašnoj zmijurini *bloru* u Skadarskome jezeru, koja je, po predajama, sprječavala prolazak lađa i čunova, a ubilo ju je jedno momče koje je poprskala krv zmijurine i momče je umrlo. Taj događaj pripisuje se početku 19. stoljeća. Ubijena zmija bila je teška 45 kilograma a od njezinih kostiju pravljeni su volujski teljuzi. Autor pored etnografske građe ističe važnost usmene književnosti. No, neka natprirodna bića koja se susreću u usmenoj književnosti teško je objasniti. Takvo je natprirodno biće *bauk*. Neki etnolozi smatrali su da se radi o vuku ili nekoj drugoj životinji, ili nekom plašilu, aveti – natprirodnom biću koje plaši i davi djecu. U Nikšiću se narodni junak zvao Ahmet Bauk, a u jednoj tužbalici žali se za vojnikom koji je ostao na planini i nitko mu ne može doći „osim vuci i bauci / i nesreti gavranovi, / te junačke kosti nose“. U crnogorskom jeziku *baukati se* znači *šunjati se, prikrivati se, tajno prilaziti*. Među natprirodna bića koja je teško objasniti spada i *karakondžula* koje se spominje u Bukumirskome jezeru i „koja utopi svakoga ko se usudi da pliva u njemu“ (str. 12–13). Demonsko biće *karakondžula* spominje se i u makedonskoj i srpskoj tradiciji. Čirgić citira antropogeografa Jovana Cvijića: „Na narodno osećanje i na narodnu maštu utiču visoke i prostrane planine, sa dubodolinama i vododerinama, dalje osamljeni i kršni krečnjački vrhovi raznih oblika. Od velikog su uticaja na narodnu fantaziju karsne reke, kojih nestaje u ponorima da se posle nekoliko kilometara opet pojave iz pećina, zatim suve, prostrane i razgranate pećine, bezdane i surdupine, intermitentni izvori, koje zovu potajnicama itd. Jako utiču na dinarske ljude stare velike šume i pojedina drveta ili grupe drveta koji se dižu na brežuljcima, sa humki i među ruševinama, naročito grupe starih hrastova; žmarci podilaze i strepi se od starina i ruševina, od starih gradova, kula i crkava. (...) Naposletku, intimna veza s prirodom i izražava se u mnogim toplim običajima velike starine i dubine, u navikama, u verovanjima i vraćanjima koja se smenjuju uz smenu godišnjih doba. Takvi su topli običaji o Božiću, o Uskrsu, o Đurđevdanu, o Ivanjdanu i Petrovdanu (...)“ (str. 15–16).

Drugo poglavlje monografije autor je naslovio „Crnogorski sveci – nacionalni heroji i nasljednici prethrišćanskih božanstava“. U tom poglavlju Čirgić, pozivajući se na Veselina Čajkanovića, piše o miješanju različitih demona, kultova ili natprirodnih bića i pojava a njihovo se ime izbjegava kako se ne bi prizvali pa im se tepa s namjerom odobrovoljavanja ili čak i sklapanja saveza s njima. Mnoga imena se ne smiju spominjati, primjerice za vuka se kaže *kamenik*. Ime pokojnika ne smije se spominjati pa se koriste nazivi *pokojnik*, ili *jadnik*, ili *veselnik* itd. Čirgić piše o Sv. Vladimiru Dukljanskome, Sv. Ivanu Crnojeviću i o Sv. Petru Cetinjskome navodeći da se u nekim osobinama tih svetaca ogleda pandan o Sv. Savi. U crnogorskoj tradiciji svaki blagdan nazi-

va se *svetac*. Najveća uvreda *svecu* nanosila se radom toga dana a posebno ako bi se primoravali drugi da rade. To se nazivalo *grehovanje*. Međutim, to se ne odnosi na blagdan Sv. Save kada raditi nije značilo *grehovati*. Autor navodi predaju po kojoj je Sv. Sava prelazeći iz Duklje na rijeci naredio da se konjima operu kopita kako ne bi u blagoslovljenu zemlju Rašku unijeli trunku proklete Dukljaninove zemlje. Vjeruje se da je od tada ta rijeka prozvana *Perućica*.

U poglavlju „Đavo i Dukljan“ Čirgić piše kako se čini da su u crnogorskoj tradiciji postojale dvije vrste đavola. Jedan je vrhovni i nužno uvijek ne čini zlo. Druga vrsta su đavoli kao sitniji demoni. U tradicijskim vjerovanjima đavoli su često inkarnacija predaka što se ogleda u davanju prvoga gutljaja ili zalogaja đavolu. Pozivajući se na Barjaktarovića autor navodi: „Psihička svojstva đavola su: lukavost, oštroumnost, prepredenost, zloba, intrigaštvo, zavidljivost, lažljivost. On zna često da se pravi i junak, drzak i veliki delija, ali kada osjeti čvrstu ruku, manji je od makova zrna: tada je pravi nitkov i kukavica“ (str. 35). U crnogorskoj tradicijskoj kulturi vjerovalo se da se đavoli jednom nedjeljno sastaju zasebno sa svakim plemenima. U Crnoj Gori ranije se mogao čuti naziv *Dukljan* za đavola. Po nekim crnogorskim predajama car Dukljan namamljen je od Sv. Ilije a po drugim namamljen je od anđela i prikovan ispod *Vezirova mosta* u Podgorici, gdje i danas glode verige za koje je prikovan. To pokazuje da je jedno vrijeme đavo bio antropomorfnan kroz lik Dukljana.

U poglavlju „Tenac“ pozivajući se na Medakovića iz 1860. godine autor navodi: „Što po drugijema mjestima zovu: vampir i vukodlak, to Crnogorci zovu tenac i potencio se“ (str. 65). Vuk Vrčević 1876. godine napisao je da se u Crnoj Gori javlja i naziv *lampijer* te u bokeljskih katolika naziv *lorko*. Iste je godine Vrčević napisao: „nema toga čeljadeta, bez razlike spola i uzrasta, koji bi noću pokraj groblja smio sam proći, a u groblje uljesti ni samo drugi, bez nekog straha, da mu se ne bi nešto u njegovoj zažeženoj fantaziji prividelo, zato što misli da se mnogi mrci noću iz grobova dižu“ (str. 65). Prema Tihomiru R. Đorđeviću vjerovanje u vampire iznimno je staro i nije iščezlo u vrijeme kada je on to napisao, 1953. godine. Raširenost vjerovanja u vampire dokazuje i to što se to vjerovanje nalazi u *Zborniku srpskoga cara Dušana* u prvoj polovici 14. stoljeća. Naziv vukodlak u Crnoj Gori skoro je nepoznat, piše Čirgić. *Vampire s vukodlacima i vjedogonjama* poistovjećuje Sava Nakićenović koji piše da je to pokojnik koji se trećega dana ustaje iz groba, đavoli s njega zderu kožu i napušu je kao mješinu koja odmah oživi i noću hoda plašeći ljude, ali ne može dulje od 40 dana. Najčešća su vjerovanja Crnogoraca da se *potenči* ona osoba koja je s ovoga svijeta otišla s teškim grijesima koji joj ne daju mira. Također je rašireno vjerovanje da se bilo koji pokojnik, makar je za života bio dobročinitelj, može *potenčiti* ako preko njega

preskoči neka životinja, najčešće mačka ili kokoš. Otkrivanje pokojnika koji se *potenčio* vršilo se prevođenjem konja pastuha preko grobova. Pastuh, po vjerovanjima, nipošto ne bi htio prijeći preko groba u kojem je *tenac*. Ubijanje *tenaca* provodilo se probadanjem kocem ili spaljivanjem.

Uz vjerovanja o tencima ili lampijerima vezuju se i vjerovanja u *čumu* i *koljaru*. To demonsko biće nazivano je još i kao *kuga* i *morija* a ponekad i *morina*. Stevan Dučić 1931. godine navodi da se povampirena djevojka pretvara u *čumu* te kupi djecu, a povampirena starija žena pretvara se u *koljaru* i mori svijet. Dučić *koljaru* opisuje kao staru neobičnu babetinu sa sisama prebačenim preko ramena i gušom do zemlje. Prema Dučiću to je sasvim izvorno vjerovanje iz Crne Gore. Vid Vuletić-Vukasović 1939. piše: „Kuga je žena te ima dvije velike sise, što ih meće preko ramena, preko sebe. Drži pred sobom metlu, pa jednom dobro zamuze, onda zamete metlom. Po tomu uždije vihar i ponese ispred sebe sve što uhititi, pa se kaže: Ko da je kuga pomela!“ Htonsko demonsko biće *čuma*, po narodnom pripovijedanju, kriva je za nestanak cijelih obitelji pa i plemena. Prema predajama mjesto *Morinj* u Boki nazvano je po morini, a *Kužni do* i *Kužnje katunište* nazvani su prema kugi, piše Čirgić.

Čirgić u poglavlju „Vještica“ piše da su „u vjerovanju Crnogoraca vještice bile stare žene koje su se pretvarale u pticu ili leptira i tako donosile razne nesreće i ljudima i stoci“ (str. 93). Čirgić citira Čajkanovića koji piše da je vjerovanje kod svih europskih naroda da duša umrloga često ulazi u pticu. Prema Barjaktareviću vjerovanje da se nečija duša može javiti u obliku leptira bilo je prisutno kod starih Grka, navodi Čirgić. Etnografi u 19. stoljeću opisuju vještice kao žene čija duša u snu napušta tijelo te čini zlo obitelji i okolini, a umrle žene koje bi činile štetu, zapravo su bile *tenci* ili *vampiri*. Autor dodaje da su predaje o ženama tencima ili vampirima neusporedivo manje od predaja o muškarcima tencima te dodaje da su vještice pandan *vjedogonjama* s razlikom što vještice nanose zlo, a *vjedogonje* čine dobro. Vještice su po vjerovanjima žive žene koje piju krv i jedu jetru. Naziv vještica susreće se kod svih slavenskih naroda. Autor citira Nakićenovića koji je 2012. za Bokelje napisao: „vješticom zovu onu ženu, koja u sebi ima nekakav đavolski duh, koji u snu iz nje izađe i stvori se u leptira, u kokoš ili u ćurku, i leti po kući i jede ljude, a osobito malu djecu“ (str. 96). Autor nadalje piše: o otkrivanju žene koja se pretvara u vješticu, o *marču* (1. ožujku) danu kada se sastaju vještice, vradžbinama i mađionicama.

„Mora“ je naslov sljedećega poglavlja u kojem Čirgić navodi Barjaktarević opis iz 1940. godine: „Po vjerovanju Crnogoraca mora je povampijerena vještica, ili pak vještica koja neće da jede više ljudsko meso. To je nekakva ružna babetina, duge guše, zabačenih dojki preko ramena (...) U Kuća i danas vjeruju da mora noću pritiska, davi i dosađuje ljudima. Protivu nje se upotre-

bljava trnova drača i pojas s vrh haljina, ili se pak metne prekršten pojas na krsta i mora ne može doći“ (str. 143). O tome je pisao i Njegoš: „Pritiska me sve nekakva mora / Kako zaspim ne da mi krknuti. (...) Svagda nosim rena uza sebe / I trnovu draču u optoku (ušivku) / Al od nje ništa bolje nije / No pas pružit ozgor svr haljina“ (str. 141). Po nekim predajama mora je vještica koja se pokajala pa više ne jede ljude nego ih samo mori. Čirgić navodi i nekoliko predaja te basmu protiv more.

Pišući o *zduhaču* u istoimenom poglavlju autor navodi da je vjerovanje u *zduhača* tipično za Crnu Goru i krajeve koji joj gravitiraju, posebice, sjeverna Albanija. *Zduhači* su ljudi koje duša napušta u snu i ide u borbu radi sticanja dobra kraju kojemu pripadaju. *Zduhači* imaju šamanska obilježja te se bore s drugim *zduhačima* pa i prekomorskim. Vjeruje se da *zduhači* koji su izmoreni mogu odrediti zamjenu među ljudima ali im moraju otkriti vještinu i tajne borbe. Opće je južnoslavensko vjerovanje da *zduhači* mogu obraniti svoj kraj i odagnati zle sile.

U poglavlju „Div i psoglav“ autor piše da je u današnjim vjerovanjima ostalo vrlo malo tragova o divovima, a glavni izvori o divovima nalaze se u bajkama. Kod indoeuropskih naroda divovi su vrlo stari demoni. Funkcije divova prešle su u druga mitska bića među kojima je i *psoglav*. U Crnoj Gori psoglavi su u narodnoj percepciji ljudi s psećom glavom i jednim okom na glavi, goleme snage, kozjim nogama i repom. U Morači postoji zaravan *Psoglava livada* a narod pripovijeda da je tamo bila pećina u kojoj su živjeli psoglavi. Iz puške ih je poubijao jedan Moračanin i od tada ih više nema.

Autor u poglavlju „Vila“ piše da su vile poznate u svim slavenskim kao i antičkim mitologijama. U južnoslavenskim vjerovanjima vile su bajkovite ljepotice, ali su imale konjsko ili magareće kopito ili kozji papak. U crnogorskoj tradicijskoj kulturi vile su ideal ženske ljepote, bez kopita ili papaka. Vile su, piše Čirgić, iste u crnogorskim i albanskim vjerovanjima „žive u planinama, vole igru, a ko im poremeti veselje na mjestu umre“ (str. 180). Kao i kod drugih slavenskih naroda i u Crnoj Gori postoje mikrotoponimi *Vilino kolo* i *Vilina pećina*. Kao i kod drugih naroda i u crnogorskoj tradiciji vile se prijatelje i posestrime epskih junaka.

„Malo je koja životinja prisutna u crnogorskim tradicijskim vjerovanjima i predanjima kao što je to zmija“, navodi autor u poglavlju „Zmija i zmaj“. Pozivajući se na Sretena Petrovića, Čirgić piše da su zmija i vuk dva osnovna oblika inkarnacije duše pokojnika. Zmija predstavlja središnju ulogu u vjerovanju Ilira. Velik je broj toponima motiviranih apelativom zmija. Organska je povezanost krilate zmije koja čuva blago i zmaja.

Posljednje poglavlje u monografiji autor je naslovio „Zagrobni život između starije tradicije i aktuelnoga monoteizma“. Drevno je indoeuropsko

shvaćanje da je *onaj svijet* zamišljan kao podzemni svijet, *donji svijet*. Stara slavenska riječ *raj* značila je svijet mrtvih, *donji svijet*. U crnogorskom vjerovanju onaj svijet zamišljan je kao svijet *s onu stranu mora*. O tome svjedoče izreke: *Za more se stanio! Stan ti za more!* Drevne predstave o zagrobnome životu nisu imale podjelu na *raj* i *pakao*. Crnogorsko je vjerovanje da se raj i pakao nalaze na nebu, pakao je bliže nama na Zemlji a raj je iza pakla.

Monografija završava navođenjem citirane literature te „Kazalom ime-na“. Temeljem literature Adnan Čirgić istkao je vrijednu monografiju „Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca“ koja će biti ishodištem budućim proučavateljima crnogorske tradicijske kulture. Monografija je dobro došla etnologima, antropolozima, filolozima, studentima montenegrstike i uopće slavistike. Monografijom je Adnan Čirgić upozorio na neistraženost crnogorske tradicijske kulture. Stoga bi od neprocjenjive važnosti bilo zaputiti se stazama, putevima i bespućima i od zaborava sačuvati što je još ostalo u pamćenju naroda.